

NEOLİBERAL KÜRESELLEŞME VE ÜNİVERSİTE

Naciye YILDIZ

Dr., Dicle Üniv. Ed. Fak. Sos. Böl. Öğr. Gör.

“Bilimin kendisi çok çeşitli alanlardaki bu kontrol mekanizmalarınca öyle hadım edilmektedir, öyle kısırlaştırılmaktadır ki, bilim, ayakta kalabilmek için kendisinin yasakladığı, lanetlediği şeye daha sonra aynı biçimde ihtiyaç duyuyor.” (T.W. Adorno)

Giriş

Günümüz toplumları ekonomik, sosyal, siyasal ve kültürel alanlarda önemli değişiklikler yaşamaktadır. Yaklaşık otuz yıldır uygulanan yeni liberal ekonomik politikalar yaşamın bütün alanlarını ticarileşmeye zorlamaktadır. Bilginin dağıtımı ve üretimi yetkisine, tekeline sahip olan üniversiteler de bu ticarileşme baskısı ile karşı karşıyadır. Özel üniversitelerin kurulması, kamu üniversitelerinin paralı hale gelmesi, üniversite öğrenim sistemi içindeki ders ve araştırma programlarının ticarete uygun meta formuna dönüştürülmeleri, üniversite-sanayi işbirliği, teknoparklar gibi uygulamalar bu baskının sonuçları olarak giderek yaygınlaşmakta ve yerleşikleşmektedir. Üniversite öğreniminin ticarileşmesi beraberinde rekabeti ve bu rekabete bağlı olarak karlı, değerli, rekabet kapasitesi yüksek bilim alanları ile getirisi yüksek olmayan, “değersiz” ikincil dalların ayrışmasına yol açmaktadır. Bugüne kadar yaşamın dokunulmamış alanlarını kapitalist ekonominin kar elde edeceği sektörlere dönüştüren bilgi dalları değer kazanırken, bu verimliliği sağlamayan, rekabette

geri kalan bölümler araştırma ve öğrenim sisteminden çıkarılmaktadır. Bu yapılanmanın bir uzantısı olarak üniversiteler bilgi üretimi yeri olma ağırlığını meslek edindirme yönünde kaybetmektedir. Fakat diğer yandan üniversiteler yığınla bilgi üretir, sermayenin gereksindiği işgücünü yetiştirirken en yüksek işsizlik üniversite mezunları arasında yaşanmaktadır. Bütün bu yaşananlar toplumsal bir kurum olarak üniversitenin neoliberal ekonomik politikalara ve bunlara uyumlu toplumsal örgütlenmeye bağlı olarak değişimine işaret etmektedir. Tarihsel ve toplumsal bir kurum olarak üniversitenin bu bağlamda yaşamakta olduğu değişim bu makalenin konusunu oluşturmaktadır. Makale üniversitelerde yaşanan değişimin yeni liberal ekonomik küreselleşme döneminde refah devletinden Schumpeterci çalışmacı devlete geçişle bağlantılı ele alınması gerektiğini ileri sürmektedir. Ayrıca bilim ve tekniğin süregelen ideolojik işlevinin önem kazandığını, Bologna sürecinin hareket noktasının yüksek öğrenim alanının ticarileşmesi ve rekabet faktörü olarak yapılanması olduğunu savlamaktadır. Bu çerçevede önce ideoloji olarak teknik ve bilim ile Schumpeter’in görüşleri üniversitenin geçirmekte olduğu dönüşüm bağlamında, daha sonra üniversite, bilgi, Bologna süreci ele alınarak üniversitelerin neo-liberalizasyonu tartışılmaya çalışılacaktır.

İdeoloji Olarak Bilim ve Teknik- Schumpeter, Innovation ve Girişim

İkinci Dünya Savaşı sonrası gelişen sosyal refah devletleri önemli farklılıklar içermekle beraber kabaca sınıf çatışmalarının formel olarak uzlaştırıldığı, serbest piyasaya kısmen müdahaleyi içeren rejimler olarak anılabilir. Fakat bilindiği gibi yetmişli yılların sonunda yaşanmaya başlayan kapitalist birikim krizi bu devlet modeli ile ilişkilendirilmişti. Buna bağlı olarak olabildiğince küçük devlet, olabildiğince büyük serbest pazar, rekabet ve ticaret giderek önem kazanmaya başlamıştı. Bu serbest pazar fetişizmi uzak olmayan bir geçmişte yaşanan ve bugün halen devam eden küresel ekonomik krizle birlikte sorgulanmaya başlandı ve devlet tekrar bırakmış gibi gösterilen “esas oğlan” rolünü alarak serbest piyasaya müdahale etti. Habermas’a göre serbest piyasaya devletin müdahalesi liberal düşüncenin üzerine temellendiği devlet karşısında özerk olarak konumlanan ve devletin müdahalesine karşı dokunulmaz haklarla donatılmış bir burjuva toplumu tasarımı ile çelişmektedir. Kendi kurallarına göre işleyen serbest pazara devletin düzenleme getirmesi “toplumun kurumsal çerçevesinin” politikleşmesi anlamına gelmektedir. Diğer bir ifade ile politik çıkar ve ilgiden yalıtık bir alan olarak kurgulanan ekonomiye devletin müdahalesi ile siyasallaşma buluşmaktadır. Fakat diğer taraftan sermayenin lehine olan bu müdahaleler toplumsal ve siyasi bağlarından soyutlanıp ekonominin gerekleri olarak sunulurken teknik bir niteliğe büründürülmektedir. Birer teknik sorun olarak sunulan ve kamusal tartışmanın sınırları dışında tutulan devlet müdahalesi halkın politikadan dışlanması anlamına gelmektedir. Habermas’a göre bu durumda yanıtlanması gereken önemli bir soru halk kitlelerinin “kendi politikasızlaştırılmalarına nasıl inandırılacaklardır. Habermas bu soruya Marcuse’ye dayanarak şu cevabı verir: “Teknik ve bilimin bir ideolojinin rolünü de üstlenmeleriyle”. “Tekniğin salt kullanımı değil, bizzat kendisi de (doğa ve insan üzerinde) iktidardır, yöntemli, bilimsel, hesaplanmış ve hesaplayan iktidar. İktidarın belirli amaçları ve istemleri (interesse) tekniğe ancak ‘sonradan’ ve dışarıdan empoze edilmiş değillerdir-

onlar bizzat teknik aygıtın yapısına dahildirler; teknik her defasında tarihsel ve toplumsal bir tasarımdır; onda bir toplumun ve ona hükmeden istemlerin insanlara ve şeylere ne yapmak istedikleri yansıtılmıştır” (1). Bu çerçeveden bakıldığında üniversite-sanayi işbirliği kapsamında uygulanan yeni teknolojiler üretme ve geliştirme eksenli araştırma-geliştirme programlarının belirli bilim dallarında yoğunlaşması şimdiye kadar küresel sermaye birikiminin kapsamına alınmamış yaşam alanlarının teknik ve bilimsel ilerleme söylemi ile meşrulaştırılarak kar ve çıkar amaçlı kullanıma açıldığı ileri sürülebilir. Özce teknik ve bilimsel ilerleme, araştırma içinde yaşadığımız dönemin ekonomik, siyasi, toplumsal güç ve hiyerarşi ilişkilerinin biçimlendirmesi, yön vermesi çerçevesinde gerçekleşmektedir. Bu nedenle bilimsel bilgi ve araştırma ismi altında objektiflik etiketi ile egemen güç ilişkilerinin çıkarlarına uygun araştırma ve geliştirme çalışmalarının ekonomik ve toplumsal bağlarını çerçevesinde eleştirel bir bakış açısı ile sorgulanmaları gerekmektedir. Meşrulaştırılma söylemi içinde açlığa çare olarak geliştirildiği ileri sürülen genetiği değiştirilmiş organizmaların bugün sadece kar amaçlı kullanımı bu bağlamda somut bir örnek olarak hatırlanabilir. Bugün geline aşamada bilim ve teknik artık kapitalist üretim örgütlenmesinde sadece verimliliği ve karı artıran bir araç değil kendisi bir üretim gücü haline gelmiştir. Bilim ve tekniğin bu konumu onu serbest pazar ekonomisinin belirleyici bir bileşeni olan rekabetin konusu haline getirmektedir. Böyle yaklaşıldığında refah devletinden rekabet devletine geçişte bir üretim gücü olarak bilim ve tekniğin yeni bir kazanç sektörü olarak birincil bir konum edindiği görülmektedir. Bu konumdaki bilim ve bilimin toplumsal kurumu olan üniversiteler hem yeni insan sermayesi üretecek, hem de Schumpeter’in girişimcileri ve yatırımcıları için yenilikler yaratacak bir işlevselliği üstlenmektedir.

Bugün peşinden ağıt yakılan sosyal refah devletine yönelik önemli eleştirilerden biri yurttaşlara sağladığı cömert sosyal hak ve yardım hizmeti ile çalışmayı çekici olmaktan çıkarması, tembelliğe itmesi, rekabete imkan vermemesiydi. Sosyal refah devletinde üniversiteler eşitliğe önem verdiği için

zeki ve yetenekli öğrencilerin gelişmelerine imkan tanımamakta, yaratıcılığı yok etmekteydi. Sosyal refah devleti aşırı bürokratikleşmiş ve giderleri karşılanamaz hale gelmişti. Joseph A. Schumpeter de bürokratikleşme ile yenilikçi ve girişimci ruhun kaybolacağını, refahın artması ile toplumda kapitalizme karşı bir tepki oluşacağını öngörmekteydi (2). Durgun değil, dinamik bir yapıya sahip olan kapitalist ekonominin içine düştüğü krizlerden “Yaratıcı Yıkım”larla kendi kendini yenileyerek çıkacağını ileri süren Schumpeter’e göre yenilik de rekabete yol açacaktır (3). Heilbroner’e (4) göre Schumpeter ekonomik canlılığı ve buna bağlı olarak talepteki yükselmeyi ekonomik sisteme giren yeniliklerle açıklarken, azalmayı benzer yeniliklerin çok sayıda işadama tarafından aynen uygulanması veya tekrarı ile açıklamaktadır. “İnovasyonun teorisyeni” olarak anılan (5) Schumpeter’de Yenilik, yeni ürünlerin üretilip piyasaya sürülmesi, yeni pazarlar, yeni üretim yol ve yöntemleri keşfedilmesi, yeni hammadde kaynakları bulunması, yeni örgütlenme modelleri geliştirilmesi anlamına gelmektedir (6). Girişimci bu yeni ürün, organizasyon, yöntem ve pazarları bulan ve açığa çıkaran yetenekli ve yaratıcı bireydir. Kapitalizmin ayakta kalamayacağına inanan, “entelektüel yaşamındaki asıl hasmı” Marks olan (4) Schumpeter’in girişimcisi başarının sonuçlarına değil kendisine önem verir, kendisinin diğerlerinden üstün olduğuna inanır ve adeta hayallerinin gerçekleşmesinin peşinden koşan “romantik ve maceracı bir şövalyedir”. Girişimciler belirli bir sınıfsal aidiyet göstermeyen, kar peşinde koşmayan, toplumsal ve tarihsel bağlarından soyutlanmış, yenilik yaratma yeteneği ve becerisine sahip olan kimselerdir. Altvater’a (3) göre Schumpeter girişimcileri, yatırımcıları sömürü ilişkilerinden yalıtarak yeniliklerin yaratıcıları, yaratıcı yıkımın aktörleri olarak sunmaktadır. Kısaca Schumpeter’de kapitalist gelişme ve büyüme daha fazla kazanç peşinde koşmayan, sömürü ilişkilerinden soyutlanmış özel yeteneklerle, girişimci ruhla donatılı yatırımcılar sayesinde devamlılık kazanmaktadır. Heilbroner’e (4) göre böyle bir bakış açısından bakıldığında Schumpeter’in bir “yetenekler aristokrasi”den söz ettiği ileri sürülebilir. Bu bağlamda üniversitelerin neoliberalizasyonunu gerekçelendirmek için

kullanılan kitlesel, kamusal eşitlikçi üniversitelerde yetenekli ve başarılı öğrencilerin haksızlığa uğradığı, bu nedenle esas olarak eşitlik yerine adaleti, yani bireysel yetenek ve başarıyı öne almak (7), teknoparklar, üniversite-sanayi işbirliği kurmak gerektiğine yönelik söylemin Schumpeterci yaklaşımdan esinlendiği ileri sürülebilir. Nitekim Jessop (5) Avrupa Birliği’nin (AB) “yeni teknolojileri, teknoloji transferini v.s. teşvik etmek, bir Avrupa inovasyon uzamı yaratmak amacıyla eğitim kurumlarından, araştırma enstitülerine” kadar birçok kurumu “neodevletçi bir strateji aracılığıyla koordine etmesi”ni AB’nin “ekonomik stratejisinin en açık Schumpeterci momentini” olarak değerlendirmektedir. İşte üniversiteler hem birer elit ve insan sermayesi yetiştirme merkezi olarak, hem de yeni teknolojilerin geliştirildiği kurumlar olarak neoliberal ekonomik politika ve devlet yapılanmasında önemli işlevler görmektedirler. Schumpeterci çalışmacı devletin rekabetçi üniversiteleri Bill Gates ve Facebook’un mucidi Mark Zuckerberg gibi girişimciler yaratarak kapitalizmin krizini aşacaktır. Bu çerçeveden bakıldığında AB’nin Bologna süreci ve buna uyumlu Türkiye’nin yüksek öğrenim politikası kapitalist birikim krizinden bir çıkış yolu olarak görülen Schumpeter’in inovasyon ve girişimcilik yaklaşımlarına uyumlu değişim ve dönüşümler olarak yorumlanabilir. Nitekim üniversitelerde kurulan teknoparklar, üniversite-sanayi işbirliği, üniversitelerin adeta birer patent ve iş-kur şubesi gibi çalışarak piyasaya bilgi üretmesi, insan gücü yetiştirmesi ekonomik ve toplumsal bağlarından soyutlanmış yenilik ve girişim ekseninde hareket edildiğine işaret etmektedir. Üniversitenin, bilginin neoliberal ekonomik küreselleşme sürecinde uğradığı bu dönüşümün bağlarını daha açık ortaya koyabilmek için biraz daha gerilere giderek bakılmalıdır.

Üniversite

Bilimsel bilginin tanımı, bu tanımlamaya uygun bilginin üretim ve dağıtım yetkisine tek başına sahip olan üniversite kurumunun ortaya çıkışı Ortaçağ’ın dinsel eğitime ve bu eğitimi veren kurumlara kadar geri götürülebilir. Ortaçağ’da bilgi üretimi ve aktarımı öncelikle dinsel öğreti alanını

kapsamış ve bu alanın bilgisinin örgütlendiği bir toplumsal kurum olan üniversite de bu bağlamda yapılanmıştır. Ortaçağ'ın egemen felsefi akımı olan Skolastik felsefe ismini Latince okul anlamına gelen Schola sözcüğünden almakta, bu anlam bağının bir ürünü olarak Skolastik Felsefe "Okul Felsefesi", yani manastır ve katedrallerde din adamlarının öğrenimini kapsayan felsefe olarak kurumsallaşmaktadır (8). Skolastik felsefe araştırılan veya pratikle ilgili olan değil, okutulan bilgi alanlarını yani, teoloji yanında gramer, dialektik, retorik, aritmetik, geometri, astronomi ve müziği kapsayan "yedi özgür sanat" dalını kapsamakta ve özgür olmayan grupların yerine getirdiği uygulamalı bilgi alanlarını dışarıda bırakmaktadır. Bu yapılanmayla uyumlu olarak Ortaçağ'da felsefeciler aynı zamanda kilisenin din adamıdır (8). Kaba bir ifade ile bu dönemin bilgi üretiminin ve aktarımının ağırlıklı olarak dinsel ve kuramsal alanları ve bu bilgiyi elde etme hakkı olan yurttaşları kapsadığı, araştırma ve uygulamalı bilgiyi ve bu bilgiyi kullanan çalışan, bağımlı kesimleri içermediği ileri sürülebilir.

Ortaçağ'ın üniversitelerinin ilk özgürleşme hareketleri kiliseye karşı olmuştur. Mutlak monarşilerin egemen olduğu dönemde üniversiteler krallık yönetimi için gerekli bürokratları yetiştirme kurumlarına dönüşmüşlerdir. Nitekim Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Enderun Mektepleri de bu işlevi yerine getiren kurumlardır (9). Modern dönemde yaşanan ekonomik, toplumsal ve siyasi dönüşümler bir toplumsal kurum olarak üniversiteyi de etkilemiştir. Bugünkü modern üniversiteler 19. Yüzyıl'da Almanya'da kurulan Humboldtçu üniversite anlayışından esinlenmektedirler. Arslanoğlu'na (9) göre Almanya çıkışlı bu üniversite anlayışında bilgi toplumsallaşmış ve buna bağlı olarak üniversite eğitimi bir kamu hizmeti olarak görülmeye başlanmıştır.

Modern dönemde birlikte bilgiye ilişkin kurum olan kilisenin yerini üniversite almıştır. Bu dönemde oluşan aydınlanmacı düşünme ile önceden verili bilginin kabulü ve aynen aktarımı yerine doğru kabul edilen bilginin sorgulandığı ve eleştiri süzgecinden geçirildiği bir anlayış gelmiştir. Fakat diğer taraftan endüstrileşme ile beraber üniversite yeni ekonomik sistemin gereklerine uyum sağlayarak kapitalist üniversite halini almıştır. Bu

noktadan sonra üniversite ağırlıklı meslek veya pratik eğitim veren bir kurum haline gelmiştir. Bu bağlamda neoliberal ekonomik küreselleşme ile beraber yükseltelen bilginin metalaşması ve üniversitenin bu metanın üretildiği bir işletme haline dönüştüğü yönündeki eleştiriler doğru ve haklı olmakla beraber noksandır. Çünkü üniversiteler ilk neoliberal ekonomik küreselleşme ile değil, kapitalist ekonomik yapılanma ile birlikte kapitalist üniversiteler haline gelmişlerdir (10). Bu yaklaşımla bakıldığında üniversite bilgi edinme, toplumca tanınmış mezuniyet, vasıflı işgücü olma, sosyal ve kültürel konum edinme gibi önemli toplumsal, siyasal farklılıkların üretildiği bir kurum olarak ortaya çıkmaktadır. Böylece kapitalist ekonomik işleyişe uygun olarak yapılanmış bir kurum olarak üniversite bilgi ve teknoloji kanalıyla kapitalist ekonominin üzerine inşa edildiği cinsiyetçi, ırkçı işbölümünü ve az gelişmişliği üretmek, sağlamlaştırarak devamını sağlamakta önemli bir rol oynamaktadır (11). Nitekim Türkiye üniversitelerinin bölgesel dağılımına, öğrenci ve öğrenim profiline bakıldığında bu toplumsal ayrışma ve kapışmanın izlerini sürmek mümkündür. Ülkeyi yöneten elitlerin yetiştiği belli başlı üniversiteler ve bu üniversitelerin ürettiği bilgiler toplumda egemen konumda bulunurken, diğer üniversitelerin ürettiği bilgi ve insan kapasitesi dışlanmakta veya dikkate alınmamaktadır. Benzer bir ayrışma öğrenim programlarının cinsiyetçi dağılımında da gözlenmektedir. İleri teknoloji alanları olarak tanımlanan bilim dallarında kadınların, alt tabakaların yokluğu bu ayrışmayı somutlaştırmaktadır.

Üniversiteler bilimsel bilginin üretildiği, aktarıldığı ve hangi bilgilerin, hangi yol ve yöntemlerle bilimsel bilgi olarak tanımlanacağını belirleme otoritesine sahip kurumlardır. Üniversite bu niteliği ile egemen bilgiyi ve buna bağlı olarak bu bilgi alanlarındaki elitleri yetiştirerek alternatif veya farklı bilgi ve düşünce biçimlerini sistematik ve sürekli bir biçimde dışarıda tutmakta ve bu bilgilerin bilimsel bilgi olarak tanınmaması yoluyla toplum tarafından bilgi olarak kabul görmesini engellemektedir (12). Üniversitenin araştırma ve bilgi tanımlama tekelinin neoliberal süreçte ortaya çıkan özel araştırma kurumları ile paylaşılmaya

başlandığı ve bu bağlamda da bir demokratikleşme etkisi yarattığı yönünde oluşacak bir yaklaşım aceleci bir iyimserlik olarak yorumlanmalıdır. Çünkü bu durumda ortaya çıkan bilimsel bilgi tanımı ve üretiminin paylaşımı değil, kar amaçlı bir meta olarak tanımlanmış bilginin serbest pazar ve rekabet ilişkileri dolayımında üretimi ve rekabete konu edilmesidir.

Üniversitelerin bilimsel bilgi ve bu bilgi ile donatılmış insan sermayesi üreten fabrikalar haline gelmesi sadece bilginin metalaşması ile sınırlı kalmamaktadır. Üniversitelerin birer işletme haline gelmesi ile birlikte bu kurumlarda çalışan bilim insanları bu kurumların bağımlı insan sermayesine ve üniversiteler arası rekabetin birer unsuruna dönüşmektedir. Bu değişim bilim insanlarının araştırma ve eğitim alanındaki özerkliğini yok etmektedir. Bilim insanlarını kendi sermayesi olarak gören işletme üniversiteler bu kapitalden en fazla kazancı elde etmeye çalışmaktadır. Dolayısıyla bilim insanlarının bilimsel özerkliği ve bağımsızlığı ona yatırım yapan üniversite yönetimine bağımlı hale gelmektedir (13). Bilim insanlarının üniversiteler arası rekabete konu olması ile prestijli ve maddi kaynak sahibi üniversiteler söz konusu pazarın iyilerini kendi bünyelerinde toplayarak diğer bilim insanlarının ve üniversitelerin geri plana itilmesine ve kârlı olmadıkları için yok olmalarına yol açmaktadır. Benzer bir işleyiş bir işletme olarak yapılan üniversitenin serbest piyasa için ürettiği insan sermayesi olarak görülen öğrenciler için geçerlidir. Öğrenciler kendi istek ve yeteneklerine göre değil, piyasada geçerli akçe olan bilim ve meslek dallarına yönelmek zorunda kalmakta ve öğrenim sürecinin birer bileşeni olarak katılımdan dışlanmaktadır (13). Üniversitelerin birer işletme olarak yeniden yapılanması beraberinde üniversitelerin ürettiği ürün olan bilimsel bilginin de ticarete ve rekabete konu bir meta olarak dolaşıma girmesini getirmektedir. Nitekim Orta Doğu Teknik Üniversitesi'nin teknopark yapılanmasına ve şirketlerine bakıldığında ağırlıklı gelir getiren, rekabet gücünü yükselten, yeni liberal küreselleşmeyle uyumlu alanlarda yoğunlaşma olduğu görülmektedir. Kuşkusuz bu değişim diğer üniversitelerde de gözlemlenebilmektedir. Bu değişime bağlı olarak benzer bir ticarileşme ve

rekabete sürülme üniversitelerin ürettiği bilgi alanında yaşanmaktadır.

Bilgi Üretimi-Dağıtımı

Bilginin bir ticari meta olarak kurgulanması onun dialektik ve toplumsal niteliklere sahip olması kanalıyla diğer tüketim nesnelere farklılaştığını dikkate almamaktadır (14). Oysa bilginin edinilme, kullanılma serüveni bu iki önemli özelliği nedeniyle diğer tüketim metalarından ayrı bir yol izlemektedir. Bilginin toplumsal nitelikte oluşu onun hem bağlam bağımlı olduğuna ve bununla birlikte toplumsal koşullardan etkilendiğine, onları etkilediğine işaret etmektedir. Daha önce değinildiği gibi bugünün "bilgi üzerine temellendirilen kapitalist" üretim örgütlenmesinde bilginin kendisinin "toplumsallaşmış bir üretim gücü" haline geldiği ileri sürülebilir (15). Bu bakımdan her toplumsal dönemin egemen güç ilişkilerine uyumlu bilgi üretme eğilimi kapitalizmde sistemin devamı ve yeniden üretimi için vazgeçilmezdir. Bilginin toplumsal oluşunun diğer bir boyutu onun patentlenip ticari rekabet ve çıkara konu edilemeyeceğine, önkoşulsuz olarak paylaşılma ve katılıma açık olması gerektiğine işaret etmektedir. Oysa bugün bütün teknik ilerlemeye karşın bilgiye ulaşım ve paylaşım ileri düzeyde anti-demokratik ve merkezileşmiştir.

Bilginin diyalogik ve iletişimsel bir nitelik göstermesi onun yüksüz bir tüketim nesnesi olmadığına, diğer meta formundaki nesnelere öğrenilmesi, içselleştirilmesi ve tüketilmesi bağlamında farklılaştığına işaret etmektedir. Bilgi tüketimi her şeyden önce kullanım sonrası sonlanıp kapanan etkisiz, nötr bir süreç değildir. Bilgiyi tüketme edimi öznenin onunla karşılaşması, hesaplaşması ve yüzleşmesi süreçlerini kapsamaktadır. Bilginin alınması, üstlenilmesi, özümsemesi veya reddedilmesi bilginin tüketilmesini değil, işlenip, değiştirilip, dönüştürülüp yeniden üretilmesini, saklanmasını anlatmaktadır (14). Birkner'in (15) belirttiği gibi toplumsal bilgi tüketim aşamasında yok olmaz, aksine çoğalır ve zenginleşir. Bu nedenle bilgiyi herhangi bir tüketim nesnesi olarak tasarlamak, bu noktadan hareketle kar amaçlı serbest ticarete ve rekabete konu etmek, kullanımını önkoşullarla sınırlamak bu özellikleri ile çelişmektedir.

Bilgi edinimi aynı zamanda kişilik gelişimine, istendik davranışlar geliştirmeye, bir dünya görüşü kazanmaya, toplumsallaşmaya ilişkin süreçleri belirleyici düzeyde etkileyen bir karşılaşmadır. Bireyler bilgi edimi yoluyla sosyalleşir, çevresini ve dünyayı tanır, kendisine ait bir çevre ve dünya görüşüne ulaşır ve bu çerçevede olayları, değişimleri kavrar, açıklamaya ve yorumlamaya çalışır. Bu nedenle üniversite eğitimi sadece teknik ve mekanik bilgi aktarımı ve üretimi olmakla sınırlı kalmamakta, açık, iletişimsel, problem yönelimli, eleştiren ve sorgulayan bir nitelik ve işlevsellik göstermektedir (14). Demiroviç'e (14) göre bilimsel bilginin ve bu bilginin eğitiminin mantığında belirli bir alanın bilgisini, bu bilgi ile bağlantılı farklı diğer yönelimleri sorgulayabilme, bir alan bilgisinin diğer alanlar ve toplumsal süreçlerle ve problemlerle ilgisini bulabilme ve açığa çıkarma bulunmaktadır. Böyle olduğu için bilimsel bilgi ile karşılaşmak, onunla hesaplaşmak, onu sorgulamak ve tartışmak demektir (14). Bu tür bir hesaplaşmanın gerçekleşebilmesi ticarete ve rekabete konu olan bir meta olarak tanımlanan bilgi formunda olanaksız hale gelmektedir. Bu tür bilgi formunda belirleyici olan getireceği kazanç ve yaratacağı rekabettir. Başka bir anlatımla bilginin varlık nedeni ekonomik yararı ve rekabet edebilme kapasitesi ile sınırlandırılmaktadır. Bu bağlamda neoliberal ekonomik politikanın içsel bir çelişkisine dikkat çekilmelidir. Bu tutarsızlık neoliberal ekonomik anlayışın bir taraftan yaratıcılığa, yeni ve orijinal fikirlere, girişimciliğe ve bunların üreteceği ürünlere, pazarlara ihtiyaç göstermesi ile diğer yandan kâr, çıkar ve rekabet baskısı ile çoğulluğu eleyerek yok etmesi arasındaki gerilimden beslenmektedir.

Bilgi edinimi ve üretimi alanında bir diğer ayrışma teorik ve pratik bilgi farklılaşması kapsamında yaşanmaktadır. Antik Yunan'da bu iki bilgi türü theoria ve tekhne olarak farklılaşmaktadır. Theoria, mevcut olan bilgiyi, kuramsal bilgiyi bilmeyi içerirken, tekhne iş ve üretim süreçlerine ilişkin pratik veya mesleki bilgiyi kapsamaktadır (16). Neoliberal ekonomik küreselleşme sürecinde üniversitelerin bu ayrıma uyumlu bir farklılaşmaya gittiği gözlenmektedir. Örneğin Amerika'da üniversiteler üst sınıflara pahalı ve ileri bir eğitimin verildiği elit, orta sınıfın

meslek eğitimi aldığı vasat ve nihayet alt tabakaların temel eğitim aldığı üç katmanlı bir toplumsal bölümlenmeye denk düşen bir gruplaşmaya doğru gitmektedirler (13). Türkiye üniversitelerinin diğer pek çok alanda olduğu gibi bu konuda da ağırlıklı olarak Anglosakson dünyayı kılavuz aldıkları görülmektedir. Bu çerçevede hem üniversiteler arası, hem de disiplinler arası önemli ayrışma ve hiyerarşik düzenlemeler oluşmaktadır. Bu ayrışmaya bağlı olarak üniversitelerin ürettiği insan sermayesi farklılaşmaktadır. Bir taraftan küresel düzeyde elit üniversitelerde, katma değeri yüksek bilim dallarında öğrenim gören geleceğin yöneticileri, karar vericileri, diğer yandan meslek eğitimi aldıktan sonra Kamu Personeli Seçme Sınavı'nı geçip ataması yapılmayan devlet memurları üretilmektedir. Böylece var olan ekonomik, toplumsal, kültürel farklılıklar tekrar üretilmekte ve bu ayrışmalara dayanan toplumsal katmanlar yeniden oluşturulmaktadır.

Yüksek öğrenim alanında yaşanan bu değişimlerin mükemmel bir örneğini AB'nin ulus üstü düzeyde biçimlendirdiği ve uyguladığı Bologna süreci sunmaktadır. AB'ne üye olmaya çalışan Türkiye'nin yüksek öğrenim politikası da bu sürece uyumlu olarak şekillenmektedir. Kuşkusuz Avrupa çapında ortak bir yüksek öğrenim alanı oluşturma sürecinde yaşanan öğrenci hareketliliği milliyetçi akımların zayıflamasına, kültürler arası temasın çoğalmasına ve Avrupa yurttaşlığı tasarımının gerçekleşmesine katkıda bulunabilecek bir işlev gösterebilecektir. Fakat AB'nin Bologna sürecini harekete geçiren asıl kaygısı Avrupa yurttaşlığını geliştirmekten çok henüz oluşmakta olan eğitim hizmetleri pazarının paylaşımında geri kalması ve yeterli rekabet gücüne ulaşamamış olmasıdır. AB'nin eğitim ve öğretim politikası ile bu politikanın bir bileşeni olan Bologna sürecine bu çerçevede bakılmalıdır.

Bologna Süreci

Bologna süreci esas olarak ileri teknoloji alanında Amerika Birleşik Devletleri (ABD) ve Japonya ile rekabette geri kalan AB'nin arayışını kapatma ve öne geçme çabasının ürünü olarak görülmelidir (17). Nitekim Merill Lynch tarafından yapılan bir araştırmanın sonuçlarına (18) göre hizmet ürünleri pazarının yüzde üçünün

oluşturan eğitim sektörünün paylaşımında ABD 2001 yılında 11.5 milyar dolar ile birinci, İngiltere 11.1 milyar dolar ile ikinci sırada yer almakta ve bunları üçüncü sırada Avustralya izlemektedir. AB'nin büyükleri Almanya ve Fransa 1999 yılında 30 milyar olan ve yakın gelecekte 111 milyar dolarlık bir pazarı oluşturacağı öngörülen eğitim ihracından yeteri büyüklükte pay alamamış ve bu alanda geri kalmışlardır. Bu nedenle AB'nin araştırma-inovasyon ve yüksek öğrenim alanında rekabetçi bir konuma ulaşabilmesi ve rakipleri ile arayı kapatabilmesi bağlamında Bologna süreci önemli bir işlev görmektedir.

Avrupa Komisyonu'na (19) göre üniversiteler yüksek okul diploması dağıtma, araştırma ve inovasyon kurumları olarak bilim, inovasyon ve araştırmadan oluşan Avrupa Bilgi Üçgeni'nin (17) merkezinde yer almaktadırlar. Avrupa Komisyonu'na (19) göre sanayi sektörü üniversiteleri öğrenim programları ve yönetim yapısının oluşturulmasında desteklemeli ve üniversitelerin finansmanına katılmalıdır. Böylece üniversiteler sanayi ile aralarında kurulan bu ortaklık kanalıyla ekonomide önemli aktörler haline gelecek, serbest pazarın ihtiyaçlarına çabuk ve iyi şekilde reaksiyon verecek niteliklere kavuşacaklardır. Komisyon'a göre üniversite ve sanayi arasındaki ortaklık esas olarak araştırma ve öğrencilerin hareketliliği alanında yoğunlaşmaktadır. Avrupa Komisyonu'nun bir başka kararında (20) gençlerin öğrenme amaçlı hareketliliğinin desteklenmesinin insan kaynağını geliştirdiği, genç öğrenciler olarak mobil olanların çalışma yaşamında da hareketli oldukları ve işverenlerin de gençlerin bu hareketliliğinden memnun oldukları belirtilmektedir. Komisyon'un bu değerlendirmeleri Avrupa Birliği'nin yüksek öğrenim politikasının esas olarak Avrupa serbest pazarının işgücü ihtiyaçlarına ve Avrupa sermayesinin uluslar arası alanda rekabetçi bir düzeye getirilmesine odaklı olduğunu göstermektedir. Nitekim 2007-2013 yıllarını kapsayan 7. Çerçeve Programı'nda (17) dört sütun üzerine biçimlenen araştırma ve inovasyon politikası işbirliği ayağında ağırlıklı biyo-, nanoteknoloji, enformasyon, iletişim teknolojileri, enerji, çevre, sağlık, beslenme, tarım, ulaşım, güvenlik ve yeni üretim teknolojileri gibi ekonominin kazançlı alanlarında yoğunlaşmaktadır. İkinci sütunda sınır

aşırı bilim, üçüncüde insan sermayesi kapsamında genç araştırmacıların desteklenmesi, yaşam boyu öğrenim, kariyer geliştirme ve nihayet dördüncü ayakta araştırma kurumlarının yenilenmesi, küçük işletmeler yoluyla araştırma ve geliştirmenin desteklenmesini içeren kapasite geliştirmeye yer verilmektedir. Avrupa Komisyonu'nun çizdiği çerçevede bakıldığında üniversiteler hem ekonomik çıkarlar için araçsallaştırılmakta, hem de kendileri daha fazla kâr peşinde koşan birer serbest pazar aktörü haline gelmektedirler (13).

Bologna süreci üniversiteleri birer hizmet üretme ve sunma merkezi olarak tasarlamaktadır (10). Böylece üniversiteler insan sermayesi üreten birer işletme olarak işlevselleşmekte, eğitim-öğretim ölçülebilir, denkleştirilebilir, sınanabilir, kıyaslanabilir süreçlere indirgenmekte, mezunlar ise piyasa değeri olan beceri ve yetilerin insan vücudunda somutlaşmasını ifade eden nesnelere haline gelmektedir (10). Avrupa Kredi Transfer Sistemi (ECTS, European Credit Transfer and Accumulation System) yüksek öğrenimin değiştirilebilir hale gelmesini sağlayan bir standartlaştırma, eşleştirme ve buna bağlı olarak benzeştirme sistemi olarak biçimlendirilmektedir. Bu noktada bir kez daha yaratıcılık, yenilik, bireysellik, başarı ve girişim gibi niteliklerin öne çıkarılıp desteklenmesi ile benzeştirme, eşleştirme, standartlaştırma uygulaması arasındaki çelişkiye dikkat çekilmelidir. Bu çerçeveden bakıldığında daha önce de değinildiği gibi AB'nin Bologna süreci ile esas olarak küresel rekabette diğer küresel aktörler karşısında güçlü hale gelebilmek için bilgi ve bilgi sahibi olanları ekonomik gücün yükseltilmesi için birer araç olarak kullandığı görülmektedir (10). Bu noktada 2009 yılının son aylarında bütün Avrupa ülkelerinde aylarca süren üniversite işgallerinin Avrupalı öğrencilerin Bologna sürecine ve bu süreçte kendilerinin insan sermayesine indirgenerek kapital birikimi için araçsallaştırılmalarına karşı yükselttikleri bir protesto hareketi olduğuna işaret edilmelidir (21,22).

Bologna süreci yukarıda değinildiği gibi teorik, araştırmaya dayalı olan ile pratik, mesleki bilgi ve öğrenimi ayrıştırmaktadır (23). Böylece bir taraftan eliter bir üniversite sistemini desteklerken, diğer taraftan piyasanın ihtiyaç

gösterdiği işgücüne dönük bir öğrenime yol açmaktadır. Bu değişim hem iki sınıflı bir toplum yaratmaya yol açmakta, hem de öğrencilerin katılımını engelleyerek onların kendi geleceklerini belirleme hakkını ellerinden almaktadır. Eliter üniversite yapılanması ileri düzeyde uzmanlaşmış, siyasi olarak biçimlendirilmiş ve toplumsal ayrımlarla bağımlı bir öğretim anlayışının ürünüdür. Özgürlük, yaratıcılık, inovasyon, rekabet üzerine inşa edilen bir toplumsallaşmanın sınıflı, katmanlı bir toplum modeli ile uyumsuzluğu açıktır. Böyle bir toplum modelinde bir rekabet unsuru olarak görülen insan sermayesi eksik ve güçsüz kalacağı için neoliberal ekonomik yaklaşımın kendisi ile çelişecektir. Üniversite hocasının, öğrencisinin bir sermaye, kazanç ve rekabet unsuru olarak aşağılanması bir yana, doğrudan ekonomik ve toplumsal konumunca belirlenen bir yüksek öğrenim imkanına sahip olması yeni liberal ekonominin “kutsal” değeri olan serbest rekabeti baltalamaktadır. Kaldı ki insanlığın, yurttaşlığın bugün geldiği aşama geçmişte din, dil, ırk, milliyet, cinsiyet, sosyo-ekonomik seviye v.b. konulardan kaynaklanan ayrımcılıklara karşı verilen mücadelelerin üzerinde yükselmektedir. Bugün tekrar eğitilmiş, gelir düzeyi yüksek üst sınıfların çocuklarının, gelişmiş ülke yurttaşlarının ayrıcalıklı üniversiteliler haline gelmesi kanlı mücadeleler sonucu elde edilmiş eşitlik, özgürlük, kendi geleceğini belirleme, dayanışma gibi temel hakların yok olması anlamına gelmektedir. Dolayısıyla böyle bir ayrışmayı tarih boyu yaşanan yurttaşlık mücadeleleri ile geride bırakmış bugünün toplumlarında elitler için sunulan öğrenimin kitleselleşmesi ve işgücü için talep edilen niteliklerin ekonomik değer bağlamları dışında herkesin bireysel gelişimi için ulaşması olanaklı vasıflar olarak tanınması sağlanmalıdır (24). Ticaret ve rekabet bağlamına yerleştirilmiş Bologna sürecine uygun bir yapılanmada üniversite öğreniminin içeriği ne öğretim elemanları, ne de öğrenciler tarafından katılımcı ve demokratik süreçlerde belirlenebilmektedir. Aksine yüksek öğretimin içeriği, süresi, biçimi, uygulanması tamamen yeni liberal ekonominin belirlemelerine, ihtiyaçlarına göre biçimlendirilmektedir. Özce küresel ekonomik krize çare olarak görülen her bilgi ve

araştırma alanı yukarıdan, otoriter, antidemokratik bir biçimde öğrenim sürecine yerleştirilmektedir.

Bologna sürecinin hareketlilik, esneklik ve uluslararasılık olmak üzere üç önemli bileşeni olduğu ileri sürülebilir. Fakat sürecin işleyişinde hareketliliğin bütün öğrencileri kapsadığı veya bütün öğrencilerin bu olanaktan yararlandığı ileri sürülemez. Örneğin Bologna süreci Avrupa ve diğer gelişmiş ülke yurttaşları için yüksek düzeyde bir hareketlilik sağlarken, göçmenler ve üçüncü ülke yurttaşları, illegal yaşayanlar ve ilticacılar için hareketsizlik, dışlanma anlamına gelmektedir (24). AB üyesi olmayan yoksul veya az gelişmiş ülkelerin öğrencileri Bologna sürecine dahil olmak için sadece yetenekli, başarılı, yaratıcı, girişimci değil, aynı zamanda yeterli parasal kaynağa sahip olmak zorundadırlar. Ayrıca öğrenimlerini tamamladıklarında ülkelerine geri dönmeye mecbur bırakılmaktadırlar. Kısa bir anlatımla Bologna süreci AB üyesi ve gelişmiş ülke yurttaşlarına açık, yoksul, gelişmekte olan ülke öğrencilerine kapalı bir sistemdir. AB’ne üye ülke öğrencileri arasında da ekonomik ve diğer toplumsal farklılıklardan kaynaklanan dışlanmaların olduğu ileri sürülebilir. Örneğin cinsiyet, gelir düzeyi, göçmenlik, engelli olma v.b. farklılıkların hareketliliği engelleyen kategoriler olduğu tahmin edilebilir.

Avrupa eğitim ve öğretim politikasının bileşenlerinden olan yaşam boyu öğrenme programı (LLP, Lifelong Learning Programme) esas olarak yeni sermaye birikimi biçiminin ihtiyaç gösterdiği esnek ve hareketli bir işgücü pazarı için sürekli eğitim ve hazır olma durumu ile uyumlu bir öğrenim faaliyeti olarak görülmelidir. Nitekim içeriğine girmeden, AB’nin resmi internet sayfasında yer alan bilgilere göre genel ve mesleki eğitim başlığı altında sıralanan “mobilite ve yaşam boyu öğrenme, okul eğitimi, yüksek öğrenim, meslek eğitimi, yetişkin eğitimi, inovasyon ve yaratıcılık, araştırma ve analiz” gibi alt başlıklara bakıldığında neoliberal eğitim ve öğrenim politikalarına işaret edildiği görülmektedir. Bu eğitim ve öğretim politikaları bütün bir yaşamın sadece beşikten mezara kadar öğrenme ile sınırlı kalmayarak esnek ve hareketli hale gelmesini imlemektedir. Birey mesleği, yeri yurdu olmayan köksüz, mobilitesi yüksek bir işgücüne indirgenmekte,

toplum ise kendine saygısını yitirmiş bireylerden oluşan bir esnek topluma (flexiblen Gesellschaft) dönüşmektedir (25). AB'nin genel ve mesleki eğitim, öğretim politikasının odak noktasını çocukların, gençlerin, yetişkinlerin kısaca Avrupa yurttaşlarının geleceği, refahı, gelişimi değil, bu gelişimin sermaye birikimi için araçsallaştırılması oluşturmaktadır. İşte AB'nin yüksek öğretim alanını oluşturmaya çalışan Bologna süreci de bu bağlamda sorgulanmalıdır.

Sonuç Yerine

Sürmekte olan neoliberal ekonomik politikaların yol açtığı küresel kriz koşullarında bilim ve teknik, araştırma ve geliştirme birer meşruiyet üretme aracı olarak her zamankinden daha fazla kullanılmaktadır.

Schumpeterci yaklaşımın esin kaynağı olduğu inovasyon ve girişimcilik merkezde yer aldığı bir yüksek öğrenim politikası küresel ekonomik krizin çözümünü ve kapitalist sistemin devamlılığını amaçlamaktadır. Bologna sürecinin de böyle bir politik öncelik üzerine inşa edildiğini gösteren yeterli sayıda işaret bulunmaktadır.

Üniversiteler toplumsal birer kurum olarak aynı zamanda siyasi, ekonomik, sosyal ve kültürel mücadelelerin alanlarıdır. Eleştirel, eşitlikçi, demokratik, katılımcı, paylaşımcı bir üniversite bu mücadelelere bağlı olarak şekillenecektir. Bu çerçevede eleştirel bilim anlayışı sadece bilginin içeriği ile sınırlandırılmayarak bilginin üretilme sürecine, bu süreçteki ilişkiler üzerine genişletilmelidir. Bilginin üretiminde, ediniminde, dağıtımında ve katılımında hiyerarşik olmayan işleyişler aranmaya çalışılmalıdır. Bugünkü üniversite sisteminden dışlanan ve marjinalize edilen bilgi alanları desteklenmeli ve bu alanlardan yeni bir karşı duruş başlatılmanın yolları aranmalıdır.

Üniversite dışında üretilen bilginin tanınması, üniversite içinde üretilen bilginin üretim, dağıtım, ulaşım ve denetim süreçlerinin şeffaflaşması, demokratikleşmesi ve katılımcı hale gelmesi yönünde çaba harcanmalıdır. Üniversitelerin sadece sanayi ve ekonomi için bilgi üreten kurumlar olarak tanımlanması sorgulanmalıdır. Bu bağlamda üniversitelerin toplumun tüm kesimlerinin katılımına ve denetimine açık olması yönünde çalışılmalıdır.

Massenuni'nin (21,22) talepleri ile uyumlu olarak dayanışmacı bir üniversite için mücadele edilmelidir. Dayanışmacı üniversite hem disiplinler arası, hem de üniversite dışı bilginin katılımına açık olmalıdır. Dayanışmacı üniversite kâr ve çıkarın biriktiği değil, toplumsal problemlerin yoğunlaştığı alanlarda çalışmalı, bilimsel bilgi, yeterlilik, diploma, yöntem gibi tanımlama teknelini elinde tutan kapalı kurum olmaktan çıkıp paylaşmaya açık, erişilebilir ve saydam hale gelmelidir. Yaşamın bütün alanlarının ticarete ve rekabete açıldığı bir dönemde kimin, hangi bilgiyi, nasıl, hangi amaçla ve hangi çıkarlar bağlamında ürettiği ve etiklediği eleştirel bir süzgeçten geçirilmelidir. Toplumsal bir kurum olarak üniversite tekrar kamusal tartışma ve sorgulamanın konusu haline getirilmelidir.

Kaynaklar

1. Habermas J. (1993). 'İdeoloji' Olarak Teknik ve Bilim. Çev. M. Tüzel. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları
2. Skousen, Mark (2003). Modern İktisadın İnşası. Çev. M. Acar&E. Erdem&M. Toprak. Ankara: Liberte Yayınları.
3. Altvater, Elmar (2006). Die zerstörerische Schöpfung. Kapitalistische Entwicklung zwischen Zivilisierung und Entzivilisierung. PROKLA. Zeitschrift für kritische Sozialwissenschaft, Sayı: 143, Yıl: 36, 2006, Nr: 2 (157-175). <http://www.prokla.de> Erişim: 04.03.2010.
4. Heilbroner, Robert L. (2008). İktisat Düşünürleri. Çev. A. Tartanoğlu. 2. Baskı. Ankara: dost Kitabevi Yayınları.
5. Jessop, Bob (2009). Kapitalist Dveletin Geleceği. Çev. A. Özcan. Ankara: Epos Yayınları.
6. Savaş, Vural Fuat (1999). İktisatın Tarihi. 3. Baskı. Ankara: Siyasal Kitabevi.
7. Schöller, Oliver (2004). Vom Bildungsbürger zum Lernbürger. PROKLA, Band 137, Yıl 34, 2004, Nr. 4 (515-534). <http://www.prokla.de> Erişim: 25. 02. 2010.
8. Gökberk, Macit (1998). Felsefe Tarihi. 9. Baskı. İstanbul: Remzi Kitabevi.
9. Arslanoğlu, R. A. (2002). Küreselleşme ve Üniversite. U. Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, Cilt XXI, Sayı:1. <http://scholar.google.com.tr/scholar?q=küreselleşme+ve+üniversite&hl=tr&btnG=Ara&lr> Erişim: 17. 02. 10.
10. Ribolits, Erich (2009). Bildung- Kampfbegriff oder Pathosformel? İç: Jenseits von Humboldt, Von der Kritik der Univeristaet zur globalen solidarischen Ökonomie des Wissens. Platform MASSEUNI

- (Yay.). <http://massenuni.blogspot.de/images/humboldt-endversion.pdf> Erişim: 09. 02. 10.
11. Caffentzis, Georg&Federici, Silvia (2009). Anmerkungen zur edu-factory und zum kognitiven Kapitalismus. İç: Jenseits von Humboldt, Von der Kritik der Universtaet zur globalen solidarischen Ökonomie des Wissens. Platform MASSENUNI (Yay.). <http://massenuni.blogspot.de/images/humboldt-endversion.pdf> Erişim: 09. 02. 10.
12. Kratzwald, Brigitte (2009). Für eine solidarische Universtaet in einer solidarischen Gesellschaft. İç: Jenseits von Humboldt, Von der Kritik der Universtaet zur globalen solidarischen Ökonomie des Wissens. Platform MASSENUNI (Yay.). <http://massenuni.blogspot.de/images/humboldt-endversion.pdf> Erişim: 09. 02. 10.
13. Münsch, Richard (2009). Unternehmen Universtaet. Aus Politik und Zeitgeschichte, 45/ 2009. <http://www.bpb.de/publikationen/2GA9QV,O,O,Bildungspolitik.html> Erişim: 25.02.2010.
14. Demiroviç, Alex (2004). Wissenschaft oder Dummheit. PROKLA, Zeitschrift für kritische Sozialwissenschaft, Sayı: 137, Yıl: 34, 2004, Nr: 4 (497-514). <http://www.prokla.de> Erişim: 16. 02. 10.
15. Birkner, Martin (2009). Do you Remember Wissens fabrik? Warum auch 2009 die Universtaet zerschlagen werden muss? İç: Jenseits von Humboldt, Von der Kritik der Universtaet zur globalen solidarischen Ökonomie des Wissens. Platform MASSENUNI (Yay.). <http://massenuni.blogspot.de/images/humboldt-endversion.pdf> Erişim: 09. 02. 10.
16. Sönmez, Veysel (2008). Eğitim Felsefesi. 8. Baskı. Ankara: Anı Yayıncılık.
17. AB resmi Websitesi, http://europa.eu/pol/rd/index_de.htm Erişim: 02. 03. 2010.
18. Hartmann, Eva (2004). Der globale Bildungsmarkt. PROKLA. Sayı: 137, Yıl: 34, 2004, Nr. 4 (565-585). <http://www.prokla.de> Erişim: 25. 02. 2010.
19. KOM (2009) 158. http://eur-lex.europa.eu/Result.do?T1=V5&T2=2009&T3=158&RechType=RECH_naturel&Submit=Suche Erişim: 03.03.2010.
20. KOM (2009) 329. http://eur-lex.europa.eu/Result.do?T1=V5&T2=2009&T3=329&RechType=RECH_naturel&Submit=Suche Erişim: 03.03.2010.
21. <http://massenuni.blogspot.de/>
22. Schallhaus, Markus (2009: 9). Welche Uni? Zugang zum Unabhængigkeit vom herrschenden System. İç: Jenseits von Humboldt, Von der Kritik der Universtaet zur globalen solidarischen Ökonomie des Wissens. Platform MASSENUNI (Yay.). <http://massenuni.blogspot.de/images/humboldt-endversion.pdf> Erişim: 09. 02. 2010.
23. Nahrada, Franz (2009). Dogmatischer Pluralismus- zum Stand der Geistes- und Gesellschaftswissen. İç: Jenseits von Humboldt, Von der Kritik der Universtaet zur globalen solidarischen Ökonomie des Wissens. Platform MASSENUNI (Yay.). <http://massenuni.blogspot.de/images/humboldt-endversion.pdf> Erişim: 09. 02. 10.
24. Neuhold, Petra&Scheibelhofer, Paul (2009). Antirassistische Perspektiven auf den Bologna Prozess und die Uniproteste. İç: Jenseits von Humboldt, Von der Kritik der Universtaet zur globalen solidarischen Ökonomie des Wissens. Platform MASSENUNI (Yay.). <http://massenuni.blogspot.de/images/humboldt-endversion.pdf> Erişim: 09. 02. 10.
25. Sennett, Richard (2000). Der flexible Mensch. Çev. M. Richter. 5. Baskı, Berlin: Siedler Taschenbücher. ●